

ABBASİLER İLE HAZARLAR ARASINDAKİ İLİŞKİLER (VIII-IX. Y.Y.)

Mustafa DEMİRCİ*

Özet

Hazar hâkimiyetinde kalan Volga-Ural bölgesine yönelik ilk İslam akınları Hz. Osman zamanında başlayıp, Emevîler devri boyunca kesintisiz devam etti. Özellikle Emevîler'in son dönemlerinde fethin kalıcı olması için çok sayıda Müslüman nüfus (24.000) bölgeye yerleştirildi. Abbasîler iktidara gelince fetihler durduğundan, bölge uzun soluklu ve sessiz bir İslamlaşma süreci yaşadı. Derbent-name adlı eserdeki rivayetlerde, bölgeye İslam'ı ilk getiren kişinin Abbasî ihtilalini gerçekleştiren kişi olan Ebu Müslim olarak gösterilmesi ve bölgedeki ilk mescitlerin bu döneme tarihlenmesi de Abbasîler döneminde kitlesel düzeyde bir İslamlaşma yaşandığını gösterir.

Bu çalışmada Abbasîler dönemindeki İslamlaşma sürecine dair dönemin tarihçilerinden İbn-i 'Asem, Yakubî ve Mes'ûdî; coğrafyacılar, İbn Rusteh, İbn Havkal, Makdisi, İstahri; seyyah ve elçilerden, Mehdin elçisi Selam et-Tercüman ve Vasık döneminde bölgeye giden Harizmî gibi çağdaş tanıkların verdikleri bilgiler, detaylı ve sistematik bir inceleme yapılarak, bölgenin İslamlaşma süreci ortaya konacaktır.

Anahtar Kelimeler

Hazar, Emevî, Abbasî, Kafkasya, İslamlaşma

THE RELATIONS BETWEEN THE ABBASIDS AND THE KHAZAR, (VIII-IX.CC)

Absract

The primary Islamic attacks started in the period of Hz Osman and continued non-stop through the period of Emevis (Umayyads). Especially to maintain the conquest, a great number of Muslims (24.000) were settled in that region in the late period of Emevis. When the Abbasids came into power, the region had a long and quiet period of Islamization period following the end of the conquests. The speculations in the book (creation) named Derbent-name stated that the first person, introduced Islam to this region was Ebu Muslim. He also achieved the Abbasid revaluation. The first small mosques were dated to that period in the region. All of these incidents indicate that a mass Islamization was carried out in Abbasids period.

According to the knowledge on the period of Islamization, acquired from the historians of the period İbn-i 'Asem, Yakubi and Mesudi, and the geographers of the period İbn Rusteh, İbn Havkal, Mukaddesi İstahri, and travellers and ambassadors Selam et-Tercuman and Harizmi who went there during the period of Vasık will be examined in detail and the Islamization period will be presented.

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. mustdemirci@hotmail.com

Key Words

Khazar, Umayyad, Abbasid, Caucasia, Islamization

GİRİŞ

Umumiyetle Ortaçağ Tarihini inceleyenler Abbasi-Bizans ilişkilerine yoğunlaşırlar. Hâlbuki VII-X. yüzyıllar arası dönemde Ön Asya'daki en önemli o yunculardan biri de kuşkusuz Hazarlar'dır. Şimdiye kadar Hazar Tarihi çalışanlar bu devletin sadece din de ğiştirme olayı bağlamında dış dünya ile ilişkilerini anlatır ya da Bizans-Hazar ilişkilerine değinirler. Şu ana kadar bu devrin iki büyük devleti ve askeri gücü olan Abbasîler ile Hazarlar'ın münasebetlerinin nasıl geliştiği ve bu ilişkilerin Kafkasya ve ötesinin İslamlaşmasını nasıl etkilediği detaylı bir çalışmaya konu edilmemiştir. Biz bu çalışmamızda öncelikle Müslümanlar tarafından yazılan Arapça kaynakları kronolojik bir okumaya tabi tutarak VIII. yüzyılın ortalarından X. yüzyılın başlarına kadar Abbasî-Hazar ilişkilerini, bölgenin İslamlaşma sürecini ve bu süreci etkileyen dinamikleri ortaya koymaya çalışacağız. Konuyu X. yüzyıl ile sınırlamamızın sebebi ise artık X. yüzyılın başında Abbasîlerin merkezi otoritesini kaybetmeye başlaması sonucu Kafkasya bölgesinde Sâcîler, daha güneyde ise Hamdânîler denilen hanedanlıkların ortaya çıkmasıdır. Ayrıca IX. yüzyılın son çeyreğinde Bizansın doğruya doğru yeni bir hamle yaparak genişlemeye çalışması sonucu, Ermenistan ve Kafkasya'nın bir kısmını Abbasîler'den almasıdır. İşte bu gelişmelerden dolayı konumuzu IX. yüzyılın sonları ile sınırlamak zarureti vardır.

HAZARLARA YÖNELİK İLK İSLAM FETİHLERİ

Hulefa-i Raşidîn Dönemi

Hazar Hakanlığı'na yönelik ilk İslâm akınları Hulefa-i Raşidîn döneminde 642-646 yılları arasında vuku bulmuş, ilk önemli hücum ise H. 32 (652-53) yılında Selmân b. Rebîa el-Bahilî kumandasındaki 4 bin kişilik ordu ile Erran, Beylekan, Berda'a üzerinden Derbend Geçidi'ni (Bâbu'l-ebvâb) aşarak o zamanki Hazar başşehri Belencer'e kadar sokulmasıyla başlamıştır. Fakat Hazar kuvvetleri komutanı Selman b. Rebîa da dahil olmak bu ordunun tamamını üzere imha etti¹. Bu dramatik olaydan kısa süre sonra Hz. Osman'a karşı baş gösteren isyan ve takip eden olaylar sonucu İslam dünyasının iç bunalıma sürüklenmesi ile uzun süre Kafkasya'ya sefer düzenlenemedi.

Emevîler Dönemi

Ancak Emevîler dönemine gelindiğinde ilk karşı saldırıya geçen taraf Hazarlar oldu (683-685). Bundan sonra İslam fetihlerinin bütün cephelerde en uç noktaları ulaştığı Velid b. Abdulmelik döneminde (705-715) Hazarlara ve Kafkaslara yönelik seferler yeniden başladı. Hazarlarla Müslümanlar arasındaki en şiddetli çarpışmalar bu halife zamanında oldu. Halifenin kardeşi Mesleme b. Abdulmelik komutasında 708 ve 710 yıllarında 80 bin kişilik ordu Derbend'e

¹ Selman b. Rabîa'nın seferi ve Hazarlar ile karşılaşması üzerine İslam kaynaklarında yanı efsanevi geniş bir malumat yığına vardır. Bkz. İbn 'Asem el-Kûfî, *Kitâbü'l-Fütuh*, II, Beyrut 1986, s. 111-114.

karşı harekete geçti ve sürdürdüğü mücadeleler sonucu şehri ele geçirdi (713). Ancak 714 yılında Derbend Geçidi'ni ele geçiren Mesleme Bizans ile savaşların alevlenmesi üzerine 717'de İstanbul'u kuşatmak üzere bölgeden ayrılınca Hazar cephesi boşaltıldı. Bu fırsatı değerlendiren Hazarlar 717-718 yılında karşı saldırıya geçerek Azerbaycan'a kadar olan yerleri geri aldılar. Bu sefer sırasında Hazarlar pek çok insanı öldürdüler, şehirleri yakıp yıktılar. Bunlara karşı Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz, Hatim b. Nu'mân el-Bâhîlî'yi görevlendirdi. Yeni komutan Hazarları durdurmayı başardığı gibi, onlara karşı zafer kazanarak bol ganimetler ile döndü (H. 99/717-18). Ancak Ömer b. Abdülazîz'in İslam'ın savaş ortamında yayılmayacağı anlayışına dayalı genel siyasetini uygulamaya konularak bu zaferin üzerine gidilmedi ve iki taraf arasında kısa bir barış ve sükûn devri yaşandı². Eğer Ömer b. Abdülazîz'den sonra gelen Emevî Halifeleri bu barış siyasetini sürdürselerdi, belki Hazarlar Musevi değil, Müslüman olacaktı ve Kafkasya'nın İslamlaşması çok daha erken tarihlerde başlayacaktı³.

Hazarlar ile Emevîler arasındaki en sert savaşlar Hişam b. Abdulmelik döneminde (724-744) meydana geldi. Ömer b. Abdülazîz'den beş yıl sonra Kıpçaklar ve diğer Türk boylarının yardımını sağlayan Hazarlar'ın "*Mercü'l-hicâre*" savaşında bozguna uğrattığı Müslüman ordusu ciddi kayıplar verdi. Bunun üzerine Hazarlarla mücadeleye memur edilen Cerrah b. Abdullah el-Hakemî, Hazar topraklarında ilerleyerek Derbend'in 6 fersah kuzeyinde Hazarlar'ı ağır bir yenilgiye uğrattı ve başşehirleri Belencer'i ele geçirdi. Ondan sonra Mesleme b. Abdulmelik tekrar Hazar cephesine atandı. Mesleme 729-730 yılında büyük bir Hazar ordusunu mağlup etmesine rağmen bu görevden alınarak yerine tekrar Cerrah atandı. Ancak Cerrah 730 yılındaki savaşlarda mağlup olarak Azerbaycan'a geri çekilmek zorunda kaldı. Bu geri çekilmekten istifade eden Hazarlar, hücum geçerek Erdebil'e kadar bütün Azerbaycan'ı ele geçirdiler⁴.

Kafkasya'da Hazarlara karşı yürütülen bu mücadelede 732'de Azerbaycan-İrmîniye Valiliğine önce Said el-Hareşî getirildi. Onun komutasındaki ordular Hazarlar'ın elindeki tutsak durumunda bulunan Müslüman askerleri kurtardığı gibi bazı başarılar da elde ettiler⁵. Said'den sonra komutanlığa getirilen Mervân b. Muhammed'in savaşları ve çabaları bölgenin İslamlaşması baki-

² İbn 'Asem, III, s. 403-405; Taberî, *Tarihü'r-Rusul ve'l-Mülük*, thk. Ebu'l-Fazl İbrahim, VIII, Beyrut ty, s. 67; Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, trc. Mustafa Fayda, Ankara 1988, s. 290-291. Ayrıca bkz. Mevlüt Koyuncu, "Emevîler Devrinde Hazarlarla Yapılan Mücadeleler", *Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı I/A-B, Sakarya 1997, s. 74-79.

³ Hakkı Dursun Yıldız, "Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, C. II, Ankara 1981, s. 858.

⁴ Belâzurî, s. 295-296; İbn 'Asem, IV, s. 283-287; Ezdi, *Tarihü Mevsil*, thk. Ali Habîbe, Kahire 1967, s. 32; Ayrıca Bkz. Koyuncu, agm., s. 74-79.

⁵ Bkz. İbn 'Asem, IV, s. 270-280; Taberî, VII, s. 70 vd.; Zehebi, *Düvelü'l-İslam*, I, Kahire 1974, s. 77-80.

mından bir dönüm noktasıdır⁶. Mervan, ilk olarak Berza'a ile Tiflis arasında "Kısal" şehrini kurdu. Ardından 40 bin kişilik bir ordu ile Hazarlar üzerine büyük bir sefer düzenledi ve Derbend Geçidi'ni aşmış Belencer'e girdi. Derbend'e kendi kuvvetlerini yerleştirdikten sonra 150 bin kişilik bir ordu ile ilerleyerek iki koldan yeni Hazar başşehri İtil'i kuşattı. Mervan'ın önünden kuzeye çekilen Hazar Hakanı Araplara karşı 40 bin kişilik bir ordu topladı. Fakat bu ordu 10 bin ölü, 7 bin esir vererek ağır bir yenilgi aldı. Rivayet göre bu sıralarda Hazar hakanı avlanırken Müslümanlar tarafından ele geçirilmiş ve Müslüman olmayı zorlanmıştı. Mervan b. Muhammed'in baskıları ile Hazar Hakanı Hanuka Han'ın⁷ Müslüman olduğunu ilân etmesi de bölgede İslam'ın kökleşmesine yardımcı olmuştur. Nitekim Belazuri'deki şu kayıt bu görüşü destekler mahiyettedir: *"Hazar büyükleri, Mervan'ın kalabalık bir orduyla ülkelerine geldiğini haber alınca, korkuya kapıldı. Bu arada Mervan onu İslamiyet'e çağırdı, aksi takdirde savaşacağını bildirdi. Bunun üzerine Hazar Hakanı İslamiyeti kabul ettiğini, kendisine İslam'ı anlatacak birisini göndermesini istedi. Mervan ona değerli bir elbise hediye etti ve O'nun huzurunda Müslüman oldu. Bundan sonra Mervan, Onunla kendi ülkesinde hükümdar olması ve istediği İslam âlimlerinin İtil şehrinde insanlara İslam'ı anlatması şartıyla bir antlaşma yaptı ve Hazar ülkesini terk etti."*⁸

Böylece Hazar Hakanı İslam'ı anlatmak üzere gönderilen âlimlerin huzurunda İslam'ı kabul ettiğini açıkladı. İmzalanan antlaşmaya göre İtil'de iki fakih kalacak ve Hazarlara İslâmiyeti öğretecekti. Mervan bunun üzerine İtil bölgesinde yaşayan insanlara ve Hazarlara İslam'ı öğretmek üzere Nuh b. Said el-Esedî ile Abdurrahman b. Fulan el-Havlanî adında iki İslam alimini göndermiştir. Nuh b. Said el-Esedî Hazar Hakanı ile ilk karşılaşmasında: *"İslam'da haram olan bir şeyi helal, helal olan bir şeyi de haram kılmak diye bir şey yoktur. Eğer efendiniz Müslüman olursa, artık O'nun ölü hayvan ve domuz eti yemesi, kan ve şarap içmesi haramdır. Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanın etini de yemek yasaktır"*⁹ demiştir. Hakan Müslüman âlimin bu tavır karşısında *"siz gerçekten samimi bir Müslümansınız"* demekten kendini alamamıştır. Mervan da Hazar Hakanının sadakatine güvenerek İtil'e dönmesine izin vermiştir¹⁰.

Daha sonra Mervân aldığı 40 bin kadar esiri Derbend'in güneyinde Şemkur şehrine yerleştirdi. Ardından Serir halkı (Avarlar), Tumanlar, Hamzınşah, Zerkan, Şenzan, Tiranşah, Filanşah, Lekz ve Şirvan halkları ve şehirleri üzerine seferler düzenleyerek onları da haraca bağladı. Mervân b. Muhammed'in bu önemli seferi ile, önce Hazarları kuzeye çekilmeye zorladı ve böylece Kafkas-

⁶ Bu sefer hakkında geniş bilgi için bkz. Belâzuri, s. 283-293; Ayrıca bkz. Marget B. Biro, "Marwan b. Muhammad's Georgian Campaign", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapest 1975, s. 289-291.

⁷ Hanuka Han'ı Müslüman kaynaklar zikretmezler. Yalnız Muhammed b. Mervan'ın huzurunda Müslüman olduğunu ikrar eden şahıs bu olmalıdır. Bkz. "Hazarlar" mad. *Meydan Larousse*, 5, İstanbul 1973, s. 734.

⁸ Belazuri, s. 297; İbn 'Asem, III, s. 255.

⁹ Nuh b. Said el-Esedî Yahudiler tarafından hunharca öldürülmüştür. L. N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, trc. Ahsen Batur, İstanbul 2003, s. 75.

¹⁰ İbn 'Asem, VIII, 254-255.

lar'da İslam'ın ilk nüvesini oluşturdu.¹¹ Her ne kadar Hazar Hakanının İslâmı kabulü kısa sürse de bu ihtida olayı bölgede din meselesinin öne çıkmasına neden olmuştur.¹² Çünkü bu antlaşma ile gerek Hazar hakanlık ailesi arasında, gerekse İtil'de yaşayan Hazarlar arasında İslamiyet hızla yayılmaya başlanmıştır. Bu bölge ile ilgili sağlam bilgiler aktaran İbn 'Asem konuyla ilgili olarak şöyle demektedir: "*Sadece Hakan, Hazar hükümdarı Müslüman olmakla kalmamış, ailesi, yakın çevresi, Hazar ümerası ile birlikte İtil şehir halkından pek çok kişi de Müslüman olmuştur.*"¹³

Daha sonraki gelişmeler dikkate alındığında Hazar Hakanının ve çevresinin bu zorunlu din değişikliğinin fazla sağlam temeller üzerine oturmamış olduğu görülmektedir. Çünkü Hazar Hakanı kısa zaman sonra dininden döndü. Bu yüzden Hazar Hakanının zorla İslama girmesi aslında önemli bir netice doğurmadı. Fakat bununla birlikte hakan İslamiyet'in Hazarlar arasında yayılmasına müdahalede de bulunmadı¹⁴. Bunun sonucunda Emevîler devri boyunca İtil havzasına yapılan fetihler ve akabinde bu bölgeyi İslamlaştırmak amacıyla Belencer ve Semender şehirlerine tehcir edilen Müslüman Arap nüfus sayesinde İslam dini buralarda tutunabileceği bir zemin buldu. Mervan'ın bu büyük savaştan sonra Emevîler iç bunalıma sürüklendiğinden her iki devlet arasında pek savaş görülmemiş ve bu durum Hazarların yeniden eski zamanlarına dönmelerine neden olmuştur. Demek ki bu bölgede İslam'ın yayılışını durduran esas olay, tam da bu dönemde Emevîler'in geçirdiği bu iç bunalım sonucu Abbasi devrimi ile yıkılmaları olmuştur. Şayet Emevîler yıkılmayarak burada sağladıkları üstünlüklerini sürdürebilselerdi, İslam hâkimiyeti daha o dönemde Don ve Dinyeper nehri boylarına rahat ulaşabilirdi¹⁵.

Abbasîler'in İlk Dönemi

Emevîler'in yıkılışı ve Abbasîler'in kuruluşu ile Kafkas ötesinde, ticarî ve kültürel ilişkilerin ağırlıkta olduğu bir sürece girildiği ve yaklaşık iki asırlık bu süreçte İslam'ın Hazarlar arasında yavaş yavaş yayılmaya başladığı görülmektedir. Abbasîler'in iktidarı ele geçirmesi ile Arap dış politikası özellikle ilk yıllarında barışa dönük bir siyaset arz etmekteydi. Daha ziyade iç politikada huzur ve asayiş korumayı, yeni kurulan devleti İslamlaştırmayı hedefleyen Abbasi politikası gereği, Hazarlarla fazla sorun yaşanmamıştır. Zaman zaman savaşlar olmakla birlikte Emevîler devrinde olduğu gibi uzun süreli ve şiddetli çarpışmaların meydana gelmediği görülmektedir. Ermenistan ve Azerbaycan

¹¹ Mervan b. Muhammed'in Hazarlara ve Kafkasya'ya yönelik seferleri için bkz. Belâzurî, s. 297-298; İbn 'Asem, IV, s. 291-293

¹² Peter B. Golden-Constantine Zuckerman-Ananiasz Zajaczkowski, *Hazarlar ve Musevilik*, çev. Osman Karatay, Çorum 2005, s. 13, 36.

¹³ İbn 'Asem, VIII, s. 255.

¹⁴ M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, trc. Ahsen Batur, İstanbul 2004, s. 345.

¹⁵ Golden-Zuckerman-Zajaczkowski, age., s. 36.

bölgesinin kuzeyinde, güçlü orduları ve savaşçı yapıları ile Hazarlar, Abbasîler için en az Bizans kadar tehlike teşkil ediyordu. Bundan dolayı Basra, Kûfe ve Şâm bölgesinde bulunan bazı kabileler, toplu halde, kabile reislerinin öncülüğünde, Azerbaycan bölgesine tehcir edilerek Tebriz ve civarına iskân edilmişlerdi. Bu kabilelerin bölgede daimî kalmaları için kendilerine araziler iktâ' edilmişti¹⁶.

Ayrıca Halife el-Mansûr, Hazarlar'ın yeniden tehlike olacağını fark etmiş olmalı ki onlarla barışın korunmasına özellikle önem vermiştir. Halifenin bu bölgedeki valilerine yazdığı mektuplarda bu tedirginliği bütün açıklığı ile görmek mümkündür. Nitekim el-Mansûr Ermeniyeye Valisi Yezîd b. Usey'd'e yazdığı mektupta bu endişelerin şöyle dile getirmiştir: *"Ermeniyeye ancak Hazarlarla yakınlık ve akrabalık kurmakla emniyete alınabilir. Kanaatim odur ki devlet ta mamen kuruluncaya kadar Hazarlar ile akrabalık kur. Aksi takdirde senin için ve diğer vâliler için endişeleniyorum. Eğer Hazarlar isterlerse seni ora da mağlup ederler. Dikkatli ol ve dediklerimi uygulamaya çalış, onlarla akrabalık kurmaya gayret et. Ves-selam"*¹⁷.

Halife el-Mansûr'un Hazarlara karşı izlenen bu politika çerçevesinde, Ermeniyeye valisi Yezid b. Sülemî'ye de bu konuda ihtiyatlı davranmasını önermiş, hatta Hazar Hakanı ile mümkünse akrabalık ilişkileri kurmasını istemiştir. Bunun üzerine Vali Yezid bu amaçla Hazar Hakanı Bağatur'a akrabalık kurma teklifini iletmiş ve Hakan da bu teklifi kabul etmiştir¹⁸. Bunun üzerine Yezid Hazar Hakanının kızıyla evlenmiştir¹⁹. Yezid Hazarlara başlık parası yerine geçen 100 bin dirhemlik *Kalın* ödemiştir. Hazar hakanı da Türk gelenekleri gereği kızının çeyizine oldukça yüklü hediyeler koymuştur. Hazar prensesini güneye götüren Tarhanlara çok sayıda halayık ve köle de eşlik ediyordu²⁰. Kaynaklardaki bilgilere göre söz konusu hediyeler, 4 bin adet kısrak, bin adet katır, bin yardımcı insan, 10 bin deve ve çift hörgüçlü bin Türk devesinden meydana gelmekteydi. Yirmi araba da Hazar prensesinin altın ve gümüş kaplardan oluşan çeyizini taşıyordu²¹. Ancak her iki tarafın da bu iyi niyet girişimleri olumlu sonuç vermemiştir. Çünkü gelin giden Hazar prensesi hamile kalmış doğum esnasında çocuğu ile birlikte hayatını kaybetmiştir. Arapların bunu intikam amacı ile kasıtlı olarak yaptığı dedikoduları ise Hazar Hakanını yanıltmıştır. Hazarlar intikam amacı ile Ras Tarhan²² komutasında Arap hâkimi-

¹⁶ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdül-Emir Mühenna, II, Beyrut 1993, s. 309; Bu bölgeye tehcir edilen kabile ve toplulukların isimleri hakkında bkz. Khalil Athamina, "Emevî Hilâfeti Döneminde Arap İskânı", trc. Saim Yılmaz, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2000/2, Sakarya 2000, s. 209.

¹⁷ İbn Asem, VIII, s. 229.

¹⁸ Belâzurî, s. 300; Zeki Velidi Togan, "Hazarlar" mad., *İA*, C.V, MEB, Ankara 1997, s. 401.

¹⁹ İbn Asem, VIII, 229.

²⁰ Taberî, III, s. 647.

²¹ Esref Buharalı, "Hazar Türklerinin Kültür Tarihine Ait Bazı Notlar", *Türk Kültürü*, Sayı 29 (342), Ankara 1991, s. 505.

²² Ras Tarhan'ın "Astarhan" ve "Harezmi" adını taşıdığı hakkında kaynaklarda farklı detaylar vardır. Kişiliği ve ismi hakkındaki tartışmalar hakkında bkz. D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, İstanbul 2008, s. 194, dn. 43.

ye tindeki Ermenistan ve Tiflis topraklarına saldırarak (H. 145/765) çok sayıda Müslüman'ı öldürmüşlerdir. Bu saldırılara Abbasî ordusu fazla karşılık verememiş, Türkler de kış nedeni ile geri çekilmişlerdir²³. Ezdi'nin verdiği bilgiye göre Hazarlar tarafından esir alınan Müslümanların çoğu soğuktan ölmüşlerdir²⁴. Fakat bu saldırılar 779 yılına kadar devam etmiş ve Hazarlar Emevîler zamanında fethedilen Kehatya, Tao(Taveli), Klarcet, Hamzin, Lekz, Alan ülkesi ve Abazy'a'yı Müslümanların elinden almışlardır²⁵.

Hazarlar'ın Ermeniya ve Azerbaycan bölgelerine düzenledikleri saldırıların karşısında Halife el-Mansûr tarafından bölgede güçlü bir askerî birlik oluşturmak için maaşlı kimselerden oluşan profesyonel ordunun yanında²⁶, hapis-hanelerden 8 bin kişi ve inşaat ustalarından oluşan guruplar bölgeye gönderilerek, *Kemâh* ve *Bâbı Vâk* şehirlerine yerleştirildi²⁷. Ayrıca bölgede *Ercişi Suğra* ve *Ercişi Kübrâ* adında iki yeni idarî merkez daha kurularak, buralara Filistin'den getirilen askerleri birlikler iskân edildi²⁸. Nehcevan, Dubeyl, Bâbu'l-Ebvâb gibi şehirlere de Abbasî hareketine destek vermiş olan, çoğunluğu göçebelere denilen kabileler, çocukları ve aileleri ile birlikte sınır boylarına yerleştirildi²⁹. Kabileler bu şehirlerde eskiden olduğu gibi kabilevî bağlılıkları ile yaşayışlarını sürdürmüşlerdir³⁰.

Hârûn er-Reşîd zamanında, bu kabilelerin Musul bölgesindeki kolları da ağır vergilerden kurtulmak için bu bölgeye göç etmişlerdi³¹. Doğal olarak bu gelişmeler bölgede kabile reislerini hem idarî hem de askerî bakımdan nüfuzlu bir duruma getirmişti.³² Hârûn er-Reşîd dönemine kadar vergi alınmayan Azerbaycan'daki sınır halkından Halifenin bölgeye atadığı Vali Sa'îd b. Süleym, haraç toplamaya kalkışınca bölgedeki kabile reisleri toplanarak şöyle demişlerdi: “*Ya Emir! Şimdiye kadar bu topraklardan hiç vergi alınmadı. Çünkü burası düşman kılıcının ağızıdır. Halk Hazarlara karşı savaşmaktadır.*”³³

Sonraki yıllarda Araplar ile Hazarlar arasında Hârûn er-Reşîd dönemine kadar sınır çatışmaları niteliğinde hafif savaşlar meydana gelse de ciddi anlamda Arap-Hazar savaşlarından söz edilmemektedir. Mesela H. 182 (798-799) yılında Hazarlar'ın Derbent Geçidi'ni aşarak Azerbaycan bölgesindeki Müs-

²³ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, s. 40.

²⁴ Ezdi, s. 294.

²⁵ Gumilev, age., s. 75.

²⁶ Belâzurî, s. 291 vd., s. 295; Selâhaddin Tâhâ, “İstitanu'l-Arab fi İklimi Ermeniya” *Risâletü'l-Halici'l-Arabî*, Sayı XX, Riyad 1986, s. 204.

²⁷ Ya'kûbî, II, 309; Bu kabilelerin kimlikleri için bkz. Tâhâ, a.g.m., s. 204-207. Stratejik öneminden dolayı Babu'l-Evâb'a, Emevîler zamanında Mesleme b. Abdulmelik tarafından 24 bin Suriyeli asker yerleştirilmişti. İbn A'sem, VIII, s. 69; Ya'kûbî, s. 310;

²⁸ Belâzurî, s. 295; Athamina, a.g.m., s. 211.

²⁹ Belâzurî, aynı yer; Tâhâ, a.g.m., s. 204-205.

³⁰ Athamina, a.g.m., 210.

³¹ Bu göçlerin bir kısmı Musul bölgesindeki kabilelerin ağır vergiler nedeniyle yerlerini terk etmek zorunda kalmalarının sonucu olarak Azerbaycan bölgesine göç etmişlerdir. Bkz. Ezdi, s. 287; Muhammed Câsim Hammâdî, *Cezîretü'l-Furatiyye ve'l-Mavsıl*, Bağdat 1977, s. 171.

³² Tâhâ, a.g.m., s. 205 vd.

³³ İbn A'sem, VIII, s. 256-257.

lümanları öldürmeleri üzerine, Halife Huzeyme b. Hazim komutasındaki bir orduyu Hazarlara karşı göndermiş ve onları Ermeniy'e'den çıkarmışlardır³⁴. Araplar bu süreçte ellerinden geldiğince Hazarlara karşı barış yanlısı bir politika izlemişlerdir. Şüphesiz bunda kendi içişlerindeki çalkantılı dönemlerin etkisi vardır. Ülkenin her yanında patlak veren isyanlar³⁵, güçlü rakipleri Hazarlara karşı ellerini kollarını bağlıyordu. Her iki devlet arasındaki son büyük savaş Halife Hârûn er-Reşîd döneminde meydana geldi. Bu savaşın sebepleri hakkında Arap kaynakları iki farklı rivayet aktarmaktadırlar: Bunlardan birincisi Halife el-Mansûr döneminde olduğu gibi Abbasilere gelin giden Hazar prensesinin doğum esnasında ölmesi üzerine odaklanmıştır. Azerbaycan ve Ermenistan valiliğine gönderilen Fadl b. Yahya el-Bermekî Kafkaslar'da süregelen kargaşayı önleyemeyince, bir türlü güç yetiremediği Hazar Hakanını evlilik yolu ile barışa zorlamak istedi. Hakan da onun bu evlilik teklifini kabul etti ve kızı Sitî'î (subt) Vali Bermekî ile evlendirdi. Ancak önceki evlilikte olduğu gibi bu Türk kızı da çok sürmeden öldü. Hazar hakanına yine bu ölüm olayının doğal olmadığı, intikam amacıyla gerçekleştirildiği anlatıldı. Bunun üzerine Hazarlar büyük bir ordu ile harekete geçerek Abbasî topraklarını yağmalamaya başladılar³⁶. Fakat müellifler bu rivayet üzerinde fazla durmamakta diğer olaya atf yaparçasına bundan kısaca bahsetmektedirler.

Kaynaklarda ikinci rivayet daha detaylı anlatılmaktadır: Bu rivayette Kafkaslar'daki Ermenilerin isyanları ve Arap idareciler arasındaki çekişmenin yol açtığı olaylar sebep olarak gösterilmektedir. Hârûn er-Reşîd Kafkaslardaki sorunları çözmek için Said b. Selm Kuteybe el-Bahlî'yi bölgeye vali olarak tayin eder. Ancak gerek yerli halk, gerekse orada hali hazırdaki vali Necm b. Haşim, Hârûn er-Reşîd'in gönderdiği valiye isyan ederler. Said Arapların kabul ettiği eski vali Necm'i yakalayıp öldürünce bölgede durum iyice karışır. Bölgede önemli bir nüfuzla sahip olan ve uzun süredir valilik yapan Necm ailesi bu durumu kabullenmek istemezler. Necm'in oğlu Hazarlara sığınarak yeni valiye karşı savaş başlatır. Hazar Meliki de bu talebe 100.000 kişilik bir orduyla destek vererek Bab şehrine gelir. 799 yılında meydana gelen bu savaşta Hazarlar bir süre (70 gün) Ermeni topraklarında kaldıktan sonra geri çekilirler³⁷. Hazarlar'ın Abbasilere karşı son seferi 798-799 yılındaki seferdir. Artık bu tarihten sonra Hazarlar'ın yıkılışına kadar iki devlet arasında vuku bulmuş herhangi bir savaş tespit edilememektedir³⁸. Bundan sonra iki taraf arasında ticarî ilişkiler ve barışçı politikalar öne çıktı. Hazar şehirleri IX. yüzyılda artık Güney-Kuzey, Doğu-Batı ticaret trafiğinin ve temaslarının merkezi haline geldi. Bölgede Bulgarların belirleyici olmaya başladığı X. yüzyıla kadar da durum böyle

³⁴ Ezdî, s. 295; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, thk. Mahmud Mustafa Abdulkadir Ata, IX, Beyrut 1992, s. 83.

³⁵ Bkz. Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar*, Ankara 2001.

³⁶ Ya'kûbî, C. II, s. 10; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi'l-Târîh*, trc. A. Köşe, C. VI, İstanbul 1991, s. 149.

³⁷ Taberî, III, s. 650; Ya'kûbî, C. II, s. 5, 20; İbnü'l-Esir, C. VI, s. 150; Artamanov, age., s. 328.

³⁸ Şaban Kuzgun, *Hazarlar ve Kuzey Türkleri*, Ankara 1993, s. 86.

devam etti. Bölgenin sessiz sedasız İslamlaşması da bu sükûn ve istikrar devresinde oldu³⁹. Gürcü bir Aziz'in Abazya üzerinden Hazarya'ya gidişini hikâyesini anlatan biyografisine göre IX. yüzyılın başlarında Hazar ülkesinde vahşi, küstah, yalnız tek tanrıya (Gök Tanrı İnancı!) inanan insanlar yaşamaktadır. Yalnız bazı köy ve şehirlerinde Hıristiyanlar yaşamaktadır⁴⁰. Hazarların Yahudiliği benimsemeleri de işte tam bu dönemde gerçekleşti.

IX. Yüzyılda Hazar-Abbâsî İlişkileri

IX. yüzyıla geldiğimizde Hazarlar ile Müslümanlar arasındaki savaşların tamamen durduğu, her iki tarafın da barışın tadını çıkardığını görüyoruz. Kafkasya ve Hazar çevresi sakinleşmiş, Hazar Hakanı ile Abbâsî Halifesi bir çeşit saldırmazlık sürecine girmişlerdi. Gerçekten de İslam'ın yayılış tarihinde bu tür savaşı ve sakin dönemler her zaman sessiz sedasız İslam'ın yayılışına delalet etmiştir⁴¹. Emevîler devrinde Orta Asya'da olduğu gibi, IX. yüzyılın büyük bölümünde Hazarlar ile Müslümanlar arasında barışın hüküm sürdüğü bu uygun ortamda bu bölgedeki İslamlaşmanın temelleri büyük oranda tacirler, zanaatkârlar, muhacirler ve tebliğci din adamları vasıtasıyla atılmaktadır⁴². Daha önce az da olsa var olan iki taraf arasındaki ticarî ilişkiler, X. yüzyıldan itibaren artmaya başlamıştır. Barış ortamı Hazar ülkesini, Müslüman tüccarın en çok ticaret yaptığı sahalardan biri haline getirmiştir. Bunun bir uzantısı olarak din ve bilim adamları da Hazarlar arasında faaliyet göstermeye başlamışlardır⁴³.

Siyasî-askerî olayların azalmasına bağlı olarak bu yüzyılda İtil-Ural havzasında neler olduğuna dair haberler de azalmaktadır. Coğrafyacısı Mukaddesi başkalarından duyduğu habere dayanarak Halife Me'mun'un Cürcaniye üzerinden İtil şehri üzerine bir sefer düzenlediğini ve buranın Melikini İslam'a davet ettiğini yazar⁴⁴. Ancak V. V. Bartold bu daveti yapanın Halife Me'mun değil, Gürgeç valisi/emiri Me'mun b. Muhammed olduğunu iddia eder⁴⁵. Zaten Me'mun'un böyle bir seferini diğer kaynaklardan teyit edemiyoruz. Bu sefer olmuşsa bile muhtemelen bu Me'mun'un Merv'de kaldığı şehzadelik yıllarında (800-812) ya da Merv'deki Halifelik döneminde (812-818) yapılmış olmalıdır. Zira o günün şartlarında Gürgeç emirinin kendi imkânları ile böyle bir sefer düzenlemesi mümkün görünmemektedir.

³⁹ Golden-Zuckerman-Zajaczkowski, age., s. 16, 20.

⁴⁰ K. Schultze, Das Martyrium des heiligen Abo von Tiflis, Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, Neue Folge 13 1905, 23'den naklen Bkz. Dunlop, age., s. 196-197.

⁴¹ Arthur Koestler, *Onüçüncü Kabile*, trc. Belkıs Çorakçı, İstanbul 1993, s. 103-104.

⁴² Jacques Piatigorky-Jacques Sapir, *Hazar İmparatorluğu Tarihi*, trc. Hande Güreli, İstanbul 2005, s. 59.

⁴³ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 1980, s. 25-32; Aynı mfl., agm., s. 856-858; Emel Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İstanbul 1978, s. 145-155.

⁴⁴ Mukaddesi, *Ahsenü't-Tekâsım*, nşr. De Goeje, Leiden 1902, s. 360-361.

⁴⁵ V. V. Bartold, *Orta Asya Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 1975, s. 85.

Mu'tasım zamanında, H. 240 (854-855) yılında ünlü Türk komutanlardan Ermeniye Valisi Boğa el-Kebir, terk edilmiş ve harabe haldeki eski Şemkur⁴⁶ şehrini tamir ettirerek; Hazar ülkesinden İslamiyeti kabul etmek isteyen bir zümreyi bu şehre yerleştirdi⁴⁷. Halbuki Emevîler devrinde Mesleme b. Abdulmelik'in 730'lu yıllarda burayı fethederken "Alanların Kalesine" bir grup Müslüman Arap yerleştirilmişti⁴⁸. Ayrıca Berza'a şehrinden bazı tacirler de buraya iskân edildi ve şehre "Mütevakkiliye" adı verildi⁴⁹. Ayrıca Hazar vatandaşı olan 300 Alan'ı da Debend Geçidi üzerinden getirerek bu şehre yerleştirdi⁵⁰. Mesu'dî bu bölge hakkında "Abazy ve Hazar ahalisi Tiflis fethedildiğinden beri Suğur Valisine cizye öderler. Mütevakkil zamanında Müslümanlar buraya yerleştirilmişti. Yerleştirilenler arasında İsmail b. İshak adında biri vardı ki bunun liderliğinde Müslümanlar etraflarındaki halklara galip geldiler, onlara boyun eğdirdiler ve onlar da cizye verdiler"⁵¹ bilgisini vermektedir. Ayrıca Abbasiler döneminde bu bölgede tıpkı Orta Asya'da olduğu gibi Ribatlar yapıldı ve bu ribatlara maaşlı askerler yerleştirildi. Bunlar hem gaza ile hem de İslam'ın tebliği ile meşgul oldular⁵². Tiflis'e yakın bölgelerde (5 günlük mesafe) yaşayan pagan Alanlar Abbasiler zamanında Bizans'ın gönderdiği Hıristiyan din adamları vasıtasıyla Hıristiyanlığı benimsemişlerdi. İşte bunların H. 320/942 yıllarında Hıristiyanlıktan dönerek Bizans'ın göndermiş olduğu din adamlarını kovduklarına şahit olmaktadır⁵³.

Bu yüzyılda Hazarlar hakkında en geniş bilgiyi Mu'tasım'dan sonra Abbasi Halifesi olan Vasık zamanında (227-232/842-847) bölgeye gönderilen bir heyetin tuttuğu rapoirlardan öğreniyoruz. Rivayete göre Vasık iktidarının ilk günlerinde bir gece rüyasında Yecüc ve Mecüc kavminin önündeki seddin açıldığını görür. Bunun üzerine Eşnas et-Türki'ye rüyasını anlatarak ondan Yecüc ve Mecüc kavmi hakkında bilgi toplamasını ister⁵⁴. Eşnas da 30 dil bilen! Sellam et-Tercüman ve Muhammed b. Musa el-Harezmi adlı iki Türk başkanlığında 50 güçlü adam eşliğinde bir heyeti Kafkas ötesinde Yecüc ve Mecüc kavminin bulunduğu bölgeye gönderir. Elçilik heyetinin bir yıllık

⁴⁶ Şemkur, Erran ile Gence arasında, Gence'ye 11 fersah uzaklığında bir şehir olup, Hz. Osman zamanında Hazar fatihi Selma b. Rabia tarafından fethedilmişti. Senaverdiyeler denilen bir Kafkas halkı tarafından yıkılıncaya kadar İslami dönemde mamur bir şehir olarak kaldı. Onların idaresinden insanlar hoşnut olmayınca şehir terk edildi ve Mu'tasım zamanına kadar harap kaldı. Bkz. Belâzurî, s. 291; Yâkut el-Hamevî, Mu'cemu'l-Büldân thk. Ferîd Abdülaziz el-Cündî, III, Beyrut 1997, s. 413. İstahri (el-Mesâlik ve'l-Memâlik, nşr. Viac Regnarun, Leiden 1927, s. 193) bu bölge şehirleri arasındaki mesafeleri verirken Şemkur'u Gence'ye 10 fersah (=70 km) olarak göstermektedir.

⁴⁷ İbn Fakih, Kitâbu'l-Büldan, nşr. Yûsuf el-Hâdî, Beyrut 1992, s. 589-590.

⁴⁸ Mes'ûdî, Murûcu'z-Zehab, thk. Abdülemîr Mühennâ, I, Beyrut 1991, s. 202.

⁴⁹ Belâzurî, s. 291.

⁵⁰ Georgian Chronicle, Marque, Streiftz, 412'den naklen Dunlop, age., s. 209.

⁵¹ Mes'ûdî, I, s. 212.

⁵² İbn Fakih, s. 590; Mukaddesi, s. 358.

⁵³ Mes'ûdî, I, s. 202-203.

⁵⁴ Her ne kadar burada yecüc ve mecüc kavmi ile ilgili bilgi toplama isteği bir rüyaya bağlanmakta ise de aynı halife Kur'am'da bahsi geçen Ashb-ı Kehf hakkında da bilgi toplamak ve yerinde inceleme yapmak maksadıyla Efes'e bir bilim heyeti göndermişti. Muhtemelen Kur'an'da sözü edilen geçmiş topluluklar ile ilgili Abbasi başkenti bazı tartışmalar yaşanmaktaydı ve bu amaçla ilmi bir heyet gönderilmişti. Bkz. D. M. Dunlop, "Muhammad ibn Mûsâ al-Khwârizmî" JRAS (1943) s. 248-250.

maaşları peşin ödenir, 200 katıra yiyecek ve su yüklenerek Samarra'dan yola çıkarlar. Halife Ermeniye Valisi İsmail b. İshak'a bir mektup yazarak ondan elçilere yardım etmesi istenir. O da Serir hükümdarına, Serir hükümdarı Alan hükümdarına, Alan hükümdarı Hazar hakanına mektuplar yazarlar. Elçilik heyeti Hazar hakanının sarayında bir gece misafir edildikten sonra 5 rehber verilerek yolculuklarına devam ederler. İtil'den hareket ettikten 50 gün sonra Yecüc ve Mecüc halkının yaşadığı bölgeye varırlar. Fakat elçilik heyeti Hazar ülkesinde böyle bir kavmin ve onlara ait bir seddin olmadığını tespit ederler. Kaynaklar ilginç bir şekilde Kuzey kutbuna yakın bir bölgede heyetin Arapça ve Farsça konuşan, Kur'an okuyan, kadıları olan Müslüman bir topluluk ile karşılaştıklarını yazar. Bunların yaşadığı bölgede bir fersahlık mesafede kalelerin bulunduğu bahseder. Bölgede yaşayan insanlar ve yerleşim yerleri hakkında bilgi verir⁵⁵. Sellam'ın raporunda bölgedeki Müslüman varlığı ile ilgili bilgiler aslında çok yetersizdir. Fakat bu bilgiler aynı zamanda bölgede İslam'ın yavaş yavaş taraftar bulmaya başladığını da gösterir. Çünkü IX. ve X. yüzyıllardaki dostane ilişkilere bağlı olarak bu bölgeye gelen tacirler ve tebliğcilerin önderliğinde Belencer ve Semender gibi şehirlerde artık bir Müslüman toplumun oluştuğu dikkat çekmektedir⁵⁶.

IX. ve X. yüzyıllar aslında Ruslar'ın tarih sahnesine çıktığı asırlardır. Onların IX. yüzyılda İtil Nehri boyunca ticaret yaptıkları dikkat çeker. Ancak bu esnada sık sık yağmalama faaliyetlerine giriştikleri de görülmektedir. 864-884 yılları arasında bir Rus filosu Taberistan'ın Abaskun şehrine saldırmışsa da yenilerek geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ruslar bu saldırılarına 910, 912-913 yıllarında da devam edeceklerdir⁵⁷. Aslında Hazarlar'ın Rus saldırıları karşısında güç duruma düşmeleri, Hazar kitlelerinin İslamiyet'e girmesine neden olmuştur. Zaten IX. asrın sonuna gelindiğinde Hazar Hakanlığı'nın himayesinde yaşayan dinî gruplar arasında Müslümanlar, Hıristiyan ve Yahudilere göre çoğunlukta idiler. Sadece Hazar başkenti İtil'de Cuma namazı kılan erkek nüfus 10 bin kadardı. Bu süreçte Ruslar karşısında kendi devletlerinin geleceğini sağlama almak amacıyla, Hazar Hakanlarının Musevi oldukları halde İslamiyet'in yayılmasını teşvik etmeleri dikkat çekici bir husustur. Gerçekten de bu dönemde İslamiyet İtil havzasının aşağı bölgelerinde ve Dağıstan'da en hızlı yayılan din durumundaydı⁵⁸.

⁵⁵ İbn Hurdazbih, *e-Mesalik ve'l-Memalik*, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1889, s. 163-167; İbn Fakih, s. 597 vd.; Ebû Reyhan el-Biruni, *Asâru'l-Bâkiye*, nşr. Eduard Sachau, Leipzig 1923, s. 41-42. Mukaddesi (s. 360-361) bu rivayeti aktarıırken Muhammed b. Musa el-Harizmi'yi ve 200 katıra erzak ve su yüklendiği ayrıntılarını ilave eder. İlk İslam fetihleri esnasında Sasanilerin Derbend Valisi de Yecüc ve Mecüc kavmi hakkında bölgeye bir heyet göndermişti. Fakat heyet döndüğünde bölge Müslümanlar tarafından fethedilmişti. Bu heyet, Yecüc ve Mecüc halkını derin bir çukurun ötesinde sağlam duvarlar arkasında bir halk olarak tasvir eder. Heyetlerin gittiği yer hakkında Bkz. Dunlop, age., s. 208, dn. 121.

⁵⁶ Yıldız, agm, s. 857.

⁵⁷ Koestler, age, s. 140.

⁵⁸ Hakkı Dursun Yıldız, "Hazarlar" mad., *DİA*, İstanbul 1998, s. 118.

İtil-Ural havzasında IX. yüzyılda İslamiyet'in genel durumu hakkında H. 291/903 yılında vefat eden İbn Rüste'nin Bulgarlar hakkında söylediği; *"Elbiseleri Müslüman elbiselerine, mezarlıkları da Müslüman mezarlıklarına benzemektedir"* sözü Bulgarlar'ın Müslümanlığının IX. asrın son çeyreğinde başladığını göstermektedir⁵⁹. Nitekim İbn-i Fazlan Bulgar ülkesine gittiğinde, onların ölüm ve doğum merasimlerini İslamî usullere göre yaptıklarını görmüştü. Bu durum Bulgarların daha önceden Müslüman olduklarını kanıtlamaktadır. Çünkü bu gibi adetlerin bir toplumda değişmesinin zaman alacağını hesap ettiğimizde, onların çok önceden yani IX. yüzyıldan itibaren Müslümanlığı benimsedikleri ve İslamî bir gelenek oluşturdukları sonucuna varabiliriz.

SONUÇ

Hazarlar VIII. ve IX. yüzyıllarda, Abbasiler ve Bizans karşısında, askerî güçleri ve önemli ticaret yollarını kontrolleri altında tutmaları ile eski dünyanın üç büyük devletinden bir konumundadır. Bundan dolayı da Abbasiler Hazarlara karşı, Emevîler döneminde olduğu gibi savaşa dayalı bir ilişki sürdürmek istememektedirler. Bilakis barış politikası takip ederek hem kuzey sınırlarını askeri güvenceye almayı, hem de bölgenin İslamlaşmasını hedeflemektedirler. Yukarıdaki verilerden ortaya çıkmaktadır ki Abbasiler dönemi boyunca Hazarlar ile barış ve dostluk temelinde sürdürülen ilişkiler neticesinde, diğer bölgelerde olduğu gibi Hazar topraklarında da İslam'ın sessiz sedasız yayılmasına imkân sağlanmıştır. Nitekim bölgenin İslamlaşması ile ilgili anonimleşmiş hikâyeler ve menkıbeler de bunu doğrulamaktadır. Ancak Hazarlar'ın tam bu dönemde Yahudiliğe geçmiş olması ve tarihçilerin bu olaya fazla dikkat çekmesi ve bunu abartmaları, bölgedeki İslamlaşmanın göz ardı edilmesine yol açmıştır. Halbuki İlk Abbasî döneminde (750-900) Kafkasya'da en hızlı yayılan din olarak birinci sırada İslam, ikinci sırada ise Hıristiyanlık gelmektedir. Yahudiliğin etkisi, Hazar Hakanlığının Yahudiliği benimsemesinden sonra da son derece sınırlı kalmış, kitlesel bir destek bulamamıştır. Bölgeyi gezen seyyah ve coğrafyacıların tanıklıklarına bakılırsa, miladî IX. yüzyılda bölge hızla İslamlaşmaktadır. X. yüzyıldaki Bulgarların ve Hazar başkenti İtil ve diğer Kafkas şehirlerindeki kalabalık Müslüman topluluğunun oluşması ve kitlesel ihtidaların alt yapısı, esas olarak IX. yüzyılda atılmıştır. Kafkasya ve İtil-Volga havzasındaki İslamlaşmanın hız kazanması ve görünür hale gelmesi IX. yüzyılın son çeyreği ve X. yüzyılda meydana gelmiştir. Ancak bu dönemdeki İslamlaşma, merkezi İslam toprakları üzerinden değil, bilakis Harezm ve Orta Asya ile ticarî ve dinî temaslar sonucu gerçekleşmiş ve bunlara bağlı olarak gelişmiştir. Harezm ve Orta Asyalı tüccar

⁵⁹ İbn Rüste, *Kitâbu A'lâki'n-Nefise*, Leiden 1891, s. 132.

ve dervişlerin İtil-Volga havzasını İslamlaştırmaları konusu mutlak ayrı bir çalışma olarak incelenmelidir.

KAYNAKÇA

A. Kaynaklar

- Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldan*, trc. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara 1988.
- el-Bîrûnî, Ebû Reyhân, *Âsâru'l-Bâkiye*, nşr. Eduard Sachau, Leipzig 1923.
- Ezdi, *Tarihu Mevsil*, thk. Ali Habîbe, Kahire 1967.
- el-Hamevî, Yâkut, Mu'cemu'l-Büldân thk. Ferid Abdülaziz el-Cündî, III, Beyrut 1997.
- İbn 'Asem el-Kûfi, *Kitâbü'l-Fütuh*, II, Beyrut 1986.
- İbn Fakîh, *Kitâbu'l-Buldan*, nşr. Yûsuf el-Hâdî, Beyrut 1992.
- İbn Hurdazbih, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1889.
- İbn Rüste, *Kitâbu A'lâki'n-Nefise*, Leiden 1891.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, thk. Mahmud Mustafa Abdulkadir Ata, IX, Beyrut 1992.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târîh*, trc. A. Köşe, C. VI, Bahar yay., İstanbul 1991.
- İstahîrî (*el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. Viac Regnarun, Leiden 1927.
- Meş'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, thk. Abdülemîr Mühennâ, I, Beyrut 1991.
- Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, nşr. De Goeje, Leiden 1902.
- Taberî, *Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, thk. Ebu'l-Fazl İbrahim, VIII, Beyrut ty.
- Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, thk. Abdu'l-Emir Mühenna, II, Beyrut 1993.
- Zehebi, *Düvelü'l-İslam*, I, Kahire 1974.

B. Kitaplar ve Makaleler

- Artamonov, M. İ., *Hazar Tarihi*, trc. Ahsen Batur, Selenge yay., İstanbul 2004.
- Athamna, Khalil, "Emevî Hilâfeti Döneminde Arap İskânı", trc. Saim Yılmaz, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2000/2, Sakarya 2000, s. 203-226.
- Bartold, V. V., *Orta Asya Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 1975.
- Biro, Marget B., "Marwan b. Muhammad's Georgian Campaign", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapest 1975.
- Buharalı, Eşref, "Hazar Türkleri'nin Kültür Tarihine Ait Bazı Notlar", *Türk Kültürü*, Sayı 29 (342), Ankara 1991.
- Dunlop, D. M., *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, Selenge yay., İstanbul 2008.
- _____, "Muhammad ibn Mûsâ al-Khwârizmî" *JRAS*, (1943), s. 248-250.
- Esin, Emel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İstanbul 1978.
- Golden Peter B.-Constantine Zuckerman- Ananiasz Zajaczkowski, *Hazarlar ve Musevilik*, çev. Osman Karatay, Çorum 2005.
- Gumilev, L. N., *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, trc. Ahsen Batur, Selenge yay. İstanbul 2003.
- Hammâdî, Muhammed Câsim, *Cezîretü'l-Furatiyye ve'l-Mavsıl*, Bağdat 1977.
- "Hazarlar" mad. *Meydan Larousse*, 5, Meydan yay., İstanbul 1973, s. 734-735.
- Koestler, Arthur, *Onüçüncü Kabile*, trc. Belkıs Çorakçı, İstanbul 1993.
- Koyuncu, Mevlüt "Emeviler Devrinde Hazarlarla Yapılan Mücadeleler", *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı I/A-B, Sakarya 1997.
- Kuzgun, Şaban, *Hazarlar ve Kuzey Türkleri*, Ankara 1993.
- Piatigorky, Jacques-Jacques Sapir, *Hazar İmparatorluğu Tarihi*, trc. Hande Güreli, İstanbul 2005.
- Tâhâ, Selâhaddin, "İstîtanu'l-Arab fi İklimi Ermeniya" *Risâletü'l-Halici'l-Arabî*, Sayı XX, Riyad 1986, s. 201-214.
- Togan, Zeki Velidi, "Hazarlar" mad., *İA*, C.V, MEB yay., Ankara 1997, s. 397-408.
- Yıldız, Hakkı Dursun "Hazarlar" mad., *DİA*, C. 17, TDV yay., İstanbul 1998, s. 116-120.
- _____, "Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, C. II, TTK yay., Ankara 1981, s. 855-863.
- _____, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976; İstanbul 1980.
- Zorlu, Cem, *Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar*, Ankara 2001.

